

GÁNGÓ GÁBOR

MEGJEGYZÉSEK EÖTVÖS JÓZSEF A *KARTHAUZI* CÍMŰ REGÉNYÉNEK SZÖVEGHAGYOMÁNYÁRÓL

„A *karthauzit* a *Budapesti Árvizkönyvből* kell olvasni!” E mondat egyike azon lapidáris jó tanácsoknak, melyeknek kíséretében Lukácsy Sándor utamra szokott ereszteni filológus inaséveimben. Az intelemnek akkor vettem hasznát, amikor alapszöveget választottam A *karthauzi* új kiadásához (EÖTVÖS 1996). Textológiai kérdések akár csak érintőlegesen tárgyalására ott nem nyílt lehetőség: az alábbiakban teszem közzé néhány tanulságát a különböző szövegváltozatok kiadást előkészítő, áttekintő összevetésének.

A *karthauzi* kézirat a jelenleg lappang: az utolsó tudósítás Voinovich Gézától származik, aki a századfordulón megjelentetett Eötvös-összkiadás vonatkozó kötetének utószavában a következőket írja: „A regény kéziratát barátságból Szalay István, a nádornak, majd Széchenyinek titkára, későbbi miniszteri tanácsos, Eötvösnek holtáig jó barátja, másolta le, s emlékül Eötvös neki adta az eredeti kéziratot. Most fia, Szalay Péter örzi” (EÖTVÖS 1901, 520). E kézirat további sorsa ismeretlen, mint ahogy kérdéses az is, Szalay István milyen célból másolta le a regényt. Nyilvántartanak továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában egy néhány fóliónyi töredéket, amely egy ideje nem található a megadott jelzet alatt (Ms 1035/6).

A kötet előmunkálatainak során ennél fogva azt a hat kiadást kellett szemügyre vennem, amelyek Eötvös életében jelentek meg, s amelyek esetében a szerzői szándékra vonatkozó kérdés értelmezhető. Ezek a következők: 1. kiadás: *A' Carthausi*, írta Báró EÖTVÖS József = *Budapesti Árvizkönyv*, szerkeszti B. EÖTVÖS József, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1839–1841, I, 177–260; III, 165–342; V, 50 [recte: 33]–346; 2. kiadás: *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I–II, Pesten, kiadja Hartleben Konr. Adolf, 1842; 3. kiadás: *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I. kötet, I. és II. rész, harmadik javított kiadás, Pesten, Emich Gusztáv sajátja, 1852; *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I. kötet, III. és IV. rész, harmadik javított kiadás, Pesten, kiadja Emich és Eisenfels nyomdájá, 1852; 4. kiadás: *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I[–II], negyedik javított kiadás, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1856; 5. kiadás: *A Karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, egy kötetben, ötödik javított kiadás, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1862; 6. kiadás: *A karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, hatodik kiadás, Pest, kiadja Ráth Mór, 1871.

Mіндеzen kiadások több ezernyi szövegeltérésének nemcsak rendezett közzététele, de már összegyűjtése is irdatlan vállalkozás lett volna. S e keretek között talán értelmetlen is: hasznosabb volt a mintavételek alapján a tipikus változtatásokat feltárni, s ennek

alapján következtetni az egyes kiadások közötti eltérések jellegzetességeire. Ezek az eltérések mintegy továbbgördülnek: a későbbi kiadások mindig az eggyel korábbi veszik alapul, s a meglévő változtatásokat újjakkal egészítik ki.

A szövegahagyomány kérdését bonyolítja, hogy már az *Árvizkönyv*-beli első kiadás sem mutat egységes nyelvallapotot. Egyes szóalakok, mint pl. „nyugott–nyugodt”, „valljon–valyon–valjon”, „váras–város” helyesírása ingadozik, s a változások nem feltétlenül mutatnak a modernebb helyesírás felé. Mindazonáltal a későbbi kiadásokhoz képest az ortográfia, a lexika, a központozás és a szintaxis még itt közelíti meg a legjobban azt az állapotot, amit Eötvös más, e korból származó kéziratai tükröznek.

A változtatások sora már a második kiadásban megkezdődik (a példákat a tipikus eltérésekre leginkább az *Árvizkönyv* egyes kötetében megjelent közlemények első és utolsó fejezeteiből vettem; kötet- és oldalszámra csak a legalább tagmondat terjedelmet elérő idézetek esetében utalok). E módosítások egyelőre jobbra a helyesírás és a szóalakok egységesítésére törekednek. Következetessé válik például a jelöletlen birtokragot helyettesítő aposztróf használata: „puszta kapujához” és „puszta' kapujához”, „elhagyottság képe” és „elhagyottság' képe” stb. Továbbá a modernebb alak felé közelít a magánhangzók időtartamának megváltoztatása, legalábbis az első fejezetekben: „bus”, „világtol” és „bús”, „világtól”, „civilisationk” és „civilisatióknk”, „uton” és „úton”, „szörnyü” és „szörnyü”, „sohajtozó” és „sóhajtozó”, „világ” és „világ”, „behatástol” és „behatástól”, „előttem” és „előttem”, viszont „országútról” illetve „öndagályától” marad, „merülve” alakból „merülve”, „nagyyszerűségben” alakból „nagyyszerűségben” lesz. Ugyanakkor az utolsó fejezetben éppen ellentétes tendencia érvényesül: „ábrándaimból” és „ábrándaimbol”, „külvilágtól” és „külvilágtol”, „éveitől” és „éveitöl”, „szív” és „sziv” stb.

A határozatlan névelőt, ahol germanizmusnak számít, a második kiadás jobbra megszünteti: „egy kis gazdaház” és „kis gazdaház”, „egy belső szükség” és „belső szükség”, „egy buzgó üdvteli imádságot” és „buzgó üdvteli imádságot” stb., viszont van, ahol éppen felesleges névelőt told be: „Mint a' gyermek kí mosolygva álomba szenderült, hogy mosolygva ébredjen ismét, úgy állt a' föld tavaszálmában, fölötte az ég' derült arcza, mely szerető anyakint örzé álmait, míg a' virágzó tájakon, mint meleg sohajtat, lejte végig az esti szellő.” (*Árvizkönyv* [a továbbiakban: Á.] V, 339) és „[...] mely szerető anyakint örzé gyermekét, míg az esti szellő egy meleg sohajként lejte végig a' virágzó tájakon.” (2. kiadás [a továbbiakban: 2.] II, 313.)

Jellemző továbbá, hogy az 1842-es kiadás kiiktatja a fölösleges központozást: „carthausi miséjét” és „karthausi miséjét”, „éldelve, 's elvesztve” és „éldelve 's elvesztve”, viszont ellenpélda is akad: „öröklő, mint ez” és „öröklő mint ez”.

Fontosabb tipikus szövegeltérés, hogy a második kiadás megváltoztatja a hibás vagy az archaikusabb nyelvhelyességű alakokat: „mellybe szenvedők” és „mellyben szenvedők”, „O jó nevet” és „Oh jó nevet”, „menyországot” és „mennyországot”, „annélkül” és „a' nélkül”, „felele” és „felelé”, „könyet” és „könnyet”, „mint ha” és „mintha”, „mért” és „miért”, „távolyságom” és „távolságom”, „álmodék” és „álmodtam”, „reám” és „rám”, „fen” és „fenn”. Viszont az utolsó fejezetben épp fordítva van: „könnyezik” és „könyezik”, „sülyedni” és „sülyedni” stb. Ezek a javítások már a nyelvallapotot érintik.

Ugyancsak fontos eltérés, hogy a második kiadás egyes tájnyelvi vagy régies szavak hangalakját a köznyelvi alakra változtatja: „setét” és „sötét”, „helyt” és „helyet”, „elsetétedett” és „elsötétedett”, „minekelötte” és „mielőtt”, „sorsokkal” és „sorsukkal”, „füzetést” és „fizetést”, „környülmény” és „körülmény”, „térgyéhez” és „térdéhez”, „megösmerkedtem” és „megismerkedtem”, „mintegy vallása lön” és „mintegy vallásává lön”, „átaellenében” és „ellenében”, „miolta” és „mióta”, „ád” és „ad”, „reménylve” és „remélve”, „szélyet” és „szét”, „leföstené” és „lefestené”, „sugáraktól” és „sugároktól”, „könyüt” és „könyet”, „általlátá” és „átlátá” stb.

Néhány esetben nemigen érthető a változtatás indoka, sőt gyakran a belejavítás szövegromlást eredményez: „visszavonula, mig én a' tűz' közelében ülve, elmerültem nézetében” (Á. I, 181) és „visszavonula, 's mig én a' tűz' közelében ülve, elmerültem nézetében” (2. I, 5), „mintegy elmerülve” és „elmerülve”, „nem hozza gyümölcsöt, mint e' fa árnyékos helyen” (Á. I, 239) és „nem hozza gyümölcsöt, mint nem, e' fa árnyékos helyen” (2. I, 72), „mint e' zöld ágak” és „mint zöld ágai”.

A javítások általában nincsenek tekintettel a jambikus vagy a daktilikus prózaritmusra, s ennél fogva elrontják a metrumot: „sövénykerítés előtt találtam fel magam, 's belépve nyitott kapuján egy temetőnek, hol százados fák' árnya alatt...” (Á. V, 340), „sövénykerítés előtt találtam fel magam', mellynek nyitott kapuján belépve, temetőn állék, hol százados...” (2. II, 313), „Ki itt fekszik, is betölté végzetét” (Á. V, 340) és „Ki itt fekszik, betölté végzetét” (2. II, 314).

Bár az érdemi tartalmi változtatások ritkák, akad rájuk példa. E módosítások nem válnak a szöveg javára: „'S boldog voltál-e te Rousseau, te Byron [...] kiket mint a' gyémántokat a' szén között, azért teremte az ég, hogy ragyogjatok, 's hogy bennetek lássa a' jövőkor a' lángokat, mellyekben boldogabb társaitok elenyésztek?” (Á. I, 240) és „'S boldog voltál-e te Rousseau, te Byron [...]. Gyémántok ez emberszén között, kiket csak azért teremtett az ég, hogy hideg fényben ragyogjatok, mig boldogabb társaitok melegítő lángjok között elenyésztek.” (2. I, 73.) Az 1842-es kiadás egyrészt megszünteti a körmondatot, és így hibássá válik a mondat végi írásjel, másrészt megváltoztatja a mondat értelmével együtt az értékeket is. Az első mondatban, melyben szerepel a művészet tükröződés-metaforája, Eötvös azt mondja: a művészek feladata, hogy túlélve korukat, arról az utókornak tanúságot tegyenek. A második kiadás mondata a „hideg” fényt árasztó, öncélú művészetet állítja szembe a köznapi emberekkel, akik életüket hasznos tevékenységre fordítják.

Ugyanakkor előfordul az is, hogy gazdagabb a szöveg, mint pl. a XII. fejezet elején, ahol Gusztáv a vauclose-i sétákra emlékezik. Itt az első mondat után az alábbi betoldás olvasható: „Nyugodt boldogság tölté lelkemet, minőt életemben sehol nem élvezék.” (2. I, 72.) Vagy ilyen többlet az ajánlás: „Szalay László barátjának A' szerző”, mely az *Árvizkönyvből* még hiányzik.

Összességében megállapítható, hogy a második kiadás szövegváltozatai nem vallanak egyetlen kéz következetes emendálási szándékára, stílusosan vagy gondolatilag nem adnak hozzá a szöveghez semmit, sőt inkább a banalizálódás irányába mutatnak, mivel megszüntetik a nyelvjárási vagy archaikus szóalakokat. Ezekhez az alakokhoz („meg-

ösmeri”, „reményleni”, „sohajtvá”, „olta”, „környülmény” stb.) egyébként Eötvös mind *A karthauzival* egy időben keletkezett leveleiben (Szalay Lászlóhoz), mind az évtized végén írott *Az 1848iki forradalom történetében* következetesen ragaszkodott. (E munkák kontrollforrásként való kiválasztását indokolja, hogy betűhív közlésük hozzáférhető: NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967; EÖTVÖS 1993.)

A szöveg jelentős, regénypoétikailag is messzemenő következményekkel járó átirását az 1852-es, harmadik kiadás hozta el, e változtatásokat (a negyedik és az ötödik kiadáshoz hasonlóan) már a címlapon felvállalva és beharangozva, mondván, javított edícióról van szó. Ez a kiadás az 1842-eshez képest többfelé szabdalta a körmondatokat, és nyelvileg egyszerűsítette, érzelmileg visszafogottabbá tette a szöveget, elvéve annak világfájdalmas retorikáját. Elmaradnak az indulatkifejező szavak is: „jéghidegen zuga le az őszi szél” (2. I, 3) és „jéghideg őszi szél lejte át a tájon” (3. I, 7), „Oh jó helyet választottatok ti boldogtalanok lakhelyeteknek; pusztá ez, pusztá mindenkinek; e’ sötét” stb. (2. I, 4) és „A’ helynek jó név választatott, csakugyan *pusztá az*. E’ sötét” stb. (3. I, 8), „ezen élet’ sírörömét” és „e’ sírörömet”, „mintha barátja’ tekintetét akarná kerülni, és sejdítené a’ nehéz könyvet, melly szemében ragyoga, midőn így szól” (2. I, 7) és „mintha barátja’ tekintetét akarná kerülni, midőn amaz így szól” (3. I, 11), „ez nékem örökre elérhetetlen” (2. I, 8) és „ezt elérni nem fogom” (3. I, 12), „bús vallomásait” és „bús szavait”. Gyakran egy módosítószó kiiktatása más értelmet ad a mondatnak: „Legalább megelégedéssel tartozunk azoknak, kik rajtunk szeretve függnek” (2. I, 8) és „Megelégedéssel tartozunk azoknak” stb. (3. I, 13). Visszafogottabbá válik a lelki tusa, egyenesebbé az Istenhez vezető út: „Hosszú bánatteli éjszaka vala az én életem is, én is szörnyeket álmodtam, ’s kétségbeesve küszködtem képzetem’ komor képei ellen; most felszólalt a’ szózat, melly imádságra hí. Oh! imádkozni fogok, imádkoznom kell” (2. I, 9) és „Hosszú bánatteli éjszaka vala az én életem is, én is szörnyeket álmodtam; most felszólalt a’ szózat, melly imádságra hí, imádkoznom kell” (3. I, 13). Ugyanígy csillapodik a regény nemzedéki heve: „vannak időszakok, hol annyi idegen dolog tolong atya ’s fiú közé, [...] mindenik erős hittel ragaszkodik különös meggyőződéséhez, melly néki mintegy vallásává lön, míg ifjabb kortársai benne csak előítéleteket látnak” (2. I, 13) és „[...] melly az egyiknek mintegy vallásává lön, míg a’ másik benne csak előítéleteket lát” (3. I, 17).

Az új szövegben a változások miatt gyakran már nem érvényesülhetnek finom motívumok, mint például a regényen végigvonuló fény–árny játék: „[...] magam valék ismét; – a’ teremnek egy részét homály tölté el ’s száz egyes csillagok ragyogának át az ablakon, míg másik oldalán a’ kandalló önté el fényét, [...] míg én a’ tűz’ közelében ülve, elmerültem nézetében” (2. I, 5) és „A’ teremnek egy részét homály tölté el ’s másik oldalán a’ kandalló önté el fényét, [...] én a’ tűz’ közelében ülve, átengedém magamat gondolataimnak” (3. I, 10), „hallgatva igazítá a’ fát a’ kandallóban” (2. I, 7) és „hallgatott” (3. I, 11), „a’ ragyogó csillagseregéből, melly boltozatját örökké ékesíti, csak itt ott remeg át egy fénypont a’ nagy ködtengeren” (2. I, 15) és „a’ ragyogó csillagseregéből csak itt ott remeg át egy fénypont a’ nagy ködtengeren” (3. I, 19).

Továbbá az 1852-es változat, következetes javítások révén, mintegy *kivonja a történetből a narrátort*, az élményszerű leírást általános alannyal váltja fel: „a’ merre csak

látsz” (2. I, 4) és „a’ merre csak látni” (3. I, 8), „mihelyest a’ kapun áthaladtál” (2. I, 4) és „mihelyest a’ kapun áthaladtunk” (3. I, 8), „vadonban gondolhatnád magadat” (2. I, 4) és „vadonban gondolhatnók magunkat” (3. I, 8). Vagy éppen hangsúlytalanabbá válik az elbeszélő jelenléte: „egyes beszédtröredékeket hallék, mellyeket a’ mellettem átmenők, nem is figyelve jelenlétemre, mondának el” (2. I, 7) és „a’ beszélgetésnek egyes töredékeit hallám” stb. (3. I, 11).

E változtatások nemritkán együtt járnak a szöveg társadalomkritikai élének tompításával. A következő idézet átjavított változatában például elmosódik a felelősség kérdése az ipari társadalom létharcában tönkrement életeket illetően: „ha a’ kis kápolna’ harangcsengése kalauzodat nem intené imádságra, téged, hogy szent helyen vagy, mellyben szenvedők, kiknek nagy civilisatiónk csak sebeket ada, menedéket kerestek” (2. I, 4) és „ha a’ kis kápolna’ harangcsengése a’ kalauzt imádságra, ’s magunkat arra nem intené, hogy a’ kört elértük, mellyben annyi szenvedő, ki nagy civilisatiónk közepette csak sebeket talált, menedéket keresett” (3. I, 8).

A harmadik kiadás tehát áttisztítja a *A karthauzit*, lenyesegetve annak romantikus túlzásait, túlradó érzelemkitöréseit. A negyedik, az ötödik és a hatodik kiadás lényegében ennek a szövegét őrzi meg, csupán a helyesírást, a központosítást és a szókészletet alakítja tovább: pl. a negyedik kiadásban váltja fel a „zendülés”-t (3. I, 17 és passim) a „forradalom” (4. I, 16 és passim). Ugyancsak az átdolgozott változatot veszik alapul az Eötvös halála után napvilágot látott kiadások, köztük Voinovich Gézáé is, aki pedig azt állítja, hogy „[A karthauzit] itt az *Árvizkönyv* szövege alapján adjuk, néhány kisebb kihagyással s mondatfüzési változással, melyet későbbi kiadásokban maga a szerző vagy barátai tettek” (EÖTVÖS 1901, 520).

Amint látható, Voinovich is nyitva hagyja az átdolgozók személyére vonatkozó kérdést. E probléma az Eötvös-filológia jelenlegi állásában sem megoldott. Annyi bizonyos, hogy Eötvös számára, kortársaihoz hasonlóan, a szerzői szöveg nem volt oly érinthetetlen szentség, mint a jelenkor írói számára. Szalayt, amikor a regény második részének végét felküldi neki, így biztatja egy keltezetlen levelében: „Csinálj velek amit akarsz, ha jonak tartod hadd ki egészen, de minden esetre rövidíts, ’s törülj belőle a’ menyit csak lehet” (NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 120). Ugyanígy másokra bízta német nyelvű állambölcseleti főművének, az *Uralkodó eszméknek* magyar fordítását is, s nem tudunk róla, hogy utólag megütközött volna a magyar szöveg szegényes nyelvezetén és pontatlan fogalmiságán. (Vö. NYÍRI 1980, 50 skk.; OLTVÁNYI 1981, 598 skk.)

Ha az nem is dönthető el egyelőre, hogy Eötvös maga dolgozta-e át kétszer a regényt, az kétségtelen, hogy – a tollától idegen nyelvi elemek betoldásától eltekintve – átdolgozhatta volna. A már idézett Szalay-levélben ki is jelenti az egyik résszel kapcsolatban, hogy „az első kiadáson nagy baj nélkül át mehetünk; [...] később ugy is minden esetre át fogom dolgozni” (NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967, 120). S ha az 1842-es szöveg eltérései *nyelvileg* távol is állnak Eötvöstől, a tíz évvel későbbi átdolgozás *eszmeileg* és *stílusában* egy irányba mutat a forradalom utáni Eötvös-szövegek jellegzetességeivel. Egyfelől a társadalmi problémákat megközelítő Eötvöst ekkor már a korábnál jóval aggályosabb argumentáció jellemzi, miközben előfeltevéseiben – és gyakran következtetéseiben

ben is – a megőrzés szándéka szinte mindig fölbe kerekedik a változtatásának. Másrészt pedig a romantikus stílusesszüközöknek visszafogottabbra, nemritkán finomkodóra való felcserélése, a végtelen szenvedélyek visszafojtása, elkendőzése azokat a stílusjegyeket előlegzik meg az 1852-es kiadásban, amelyek öt évvel későbbi, utolsó regényében, *A nővérekben* válnak uralkodóvá.

Amennyiben az átdolgozásokat saját kezűnek, illetve utólag autorizáltak tételezzük, akkor ebből súlyos következtetést kell levonnunk. Nevezetesen azt, hogy az átdolgozások ténye az *Árvízkönyv*-beli szöveg regénypoétikai eszközhasználatának, vagyis a narráció és környezetábrázolás rafináltságának és a ritmikus prózának a tudatosságát kétségbe vonhatja, vagy legalábbis megkérdőjelezheti. Mindennek alapos vizsgálata egyelőre várat magára.

A lényeges eltéréseket tekintve két szövege van tehát *A karthauzinak*, melyek ugyanazt a történetet mesélik el, miközben megfogalmazásukban és bizonyos szempontból eszmeiségükben is jelentősen különböznek egymástól. A két szöveg közti választáskor nem hivatkozhatunk a hiteles szerzői szándékra, mivel a maga módján mindegyik „hiteles”. Az *Árvízkönyv* szövege – kézirat hiányában – a jelenleg ismeretes leghívebb tanúja a huszonéves Eötvös világának, míg a forradalom utáni szövegek egy sok tekintetben megváltozott Eötvöst tükröznek. (Nem számítva ide természetesen a többszöri nyomdai szedéssel járó, technikai természetű folyamatos szövegromlást, mely a későbbi kiadásokra ugyancsak jellemző.)

Amikor az Unikornis Kiadó számára alapszövegül az *Árvízkönyvet* választottam, nem valamely abszolút mércével mért „hitelesség” kritériuma alapján döntöttem. Egyfelől egy másik tudományos célképzet, a megőrzés követelménye igazolhatja a döntést: a jelen kiadással hozzáférhetővé válik egy mindössze egyszer megjelent, feledésbe merülő szöveg, amely szóhasználatával, mondatszerkesztésével, központosásával a magyar romantika prózájának egyik legterjedelmesebb és egyben megrendítően szép darabja. Nyelvi hibáival, ügyetlenségeivel, sikerületlen nyelvújítási kísérleteivel együtt is kivételesen erőteljes szöveg, tanúja annak, ahogy egy nagyon tehetséges, mélyen érző és gondolkodó fiatalcember az önkifejezésért küzd egy olyan nyelvvel, amely maga is formálódik, és amely nem is anyanyelve.

Másfelől *A karthauzi* első kiadásának a szerzői fejlődéstörténet összefüggésében értelmezett kizárólagos hitelességéhez nem férhet szó. Azokat a problémákat, amelyek a nyugaton utazó Eötvöst a kor társadalmát illetően foglalkoztatták, illetve véleményét, melyet e kérdésekről kialakított, ez a szöveg adja vissza a leghívebben. Mindennek tisztázása azért fontos, mert *A karthauzi* a forrásvidéke azoknak az eszméknek, amelyeket Eötvös később dolgozott ki forradalom utáni államtudományi műveiben, vagyis abban a műfajban, amelyben nemzetközi mércével mérve is a leginkább maradandót alkotta. (Vö. VOINOVICH 1904, 65 skk.; SÖTÉR 1967, 43 és passim; GÁNGÓ 1997, 190 skk.)

Az új kiadás tehát nem feltétlenül „állított helyre” valamit, ami romlásnak indult, és semmiképpen nem „szolgáltatott igazságot” egy szövegnek, mellyel méltatlanul bántak: olvasatok lehetőségét vetette fel csupán, s szándéka szerint ráirányította a figyelmet arra,

hogy ezen olvasatoknak az életmű szövegösszefüggésébe illeszkedő kidolgozását *A karthauzi* kritikai kiadásának kellene megalapoznia.

Felhasznált irodalom

- EÖTVÖS 1901 – EÖTVÖS József, *A karthausi*, Bp., Révai Testvérek, 1901 (Báró Eötvös József Összes Munkái, 1).
- EÖTVÖS 1993 – EÖTVÖS József, *Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat*, kiad., bev., jegyz. GÁNGÓ Gábor, Bp., Argumentum, 1993 (Eötvös József Történeti és Állambölcseleti Művei, 1).
- EÖTVÖS 1996 – EÖTVÖS József, *A karthauzi*, kiad., utószó GÁNGÓ Gábor, Bp., Unikornis Kiadó, 1996 (A Magyar Próza Klasszikusai, 36).
- GÁNGÓ 1997 – GÁNGÓ Gábor, *A politikától a politikai filozófiáig: Eötvös József szellemi életrajza az emigrációban, 1848–1850*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1997.
- NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967 – *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, kiad. NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor, a bevezető tanulmányt és – LUKÁCSY Sándor közreműködésével – a magyarázó jegyzeteket írta NIZSALOVSZKY Endre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 57).
- NYÍRI 1980 – NYÍRI Kristóf, *Forradalom után: Kemény, Eötvös és Madách = Ny. K., A Monarchia szellemi életéről*, Bp., Gondolat Kiadó, 1980, 35–65.
- OLTVÁNYI 1981 – OLTVÁNYI Ambrus, *A sajtó alá rendező utószava = Eötvös József, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I–II*, előszó SÖTÉR István, kiad., utószó, jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Eötvös József Művei), 595–622.
- SÖTÉR 1967 – SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- VOINOVICH 1904 – VOINOVICH Géza, *B. Eötvös József*, Bp., Révai Testvérek, 1904.